BOSANSKI JEZIK I SVIJEST O NJEMU (I DIO)

Sažetak: Ovaj esej bavi se pitanjem jezičke svijesti i faktorima koji sa teorijskog aspekta djeluju na formiranje te svijesti. U pitanju je svijest o maternjem jeziku kao dio jedne šire i općije svijesti o kulturnom i povijesnom identitetu, koja se praktički grana na kolektivnu i na individualnu svijest o maternjem jeziku. U ovom slučaju autorove teorijske postavke argumentiraju se ili provjeravaju na primjeru svijesti izvornih govornika bosanskog jezika. Ta svijest je vrlo slojevito formirana, a njeno formiranje prolazilo je kroz različite historijske faze, skupa i u međusobnim korelacijama i sa samim bosanskim govornim i pisanim jezikom i njegovim fazama razvitka. Autor posebnu pažnju posvećuje nekim historijskim momentima koji su kod Bošnjaka stvarali i određene zastoje, raskorake, nedoumice i procijepe u njihovoj svijesti o vlastitom jeziku. Osim tih historijskih momenata koji se na svojevrstan način ugrađuju u jezičku svijest, ili je razgrađuju, u radu su razrađena i teorijski i praktički obrazložena i druga neka prateća problemska pitanja koja na svoj način, opet, djeluju na nedovoljno izgrađenu svijest o bosanskom jeziku kod njegovih izvornih govornika. Sve to se u društvenim lavirintima i okolnostima raznih ideološko-političkih prepreka i predrasuda, pa i samih ličnih i kolektivnih kompleksa, na poseban način oslikava kroz karakter i strukturu i same današnje svijesti o bosanskom jeziku kod njegovih izvornih govornika.

Ključne riječi: **bosanski jezik, izvorni govornik, jezička svijest, kulturni identitet, jezičke interferencije, historičnost jezika, jezičke slobode, jezički centri, jezička periferija, bosanska državnost, bogumilski etnos, bosanska jezička matica, bosančica, bosanska glagoljica, međujezički kontakti, islamizacija, orijentalni jezici, arapsko pismo, alhamijado-literatura, bosanstvo, jezička hegemonija, srpskohrvatski/hrvatskosrpski jezik, bosanska književnost, bošnjačka književnost, bosnistika, struktura medijskog uma, ideologiziranje jezika, politiziranje jezika, predrasude o jeziku, jezički kompleksi**

Jezik kao komunikacija i jezik kao identitet dva su aspekta gledanja na jednu te istu pojavu. Naime, da bi jezik u savremenom smislu riječi zaista bio sredstvo komunikacije, on takvu funkciju može obavljati jedino kao sistem, kao struktura. Taj sistem i tu strukturu moguće je procesom standardizacije, s jedne strane, ili „procesom" njegove estetske nadgradnje, tj. razvojem književnog jezika, sa druge strane, i preciznije definirati i opisati, pa na svoj način i – propisati. To znači učiniti ili obaveznim za konkretnu kulturnu sredinu, ako se ona zbilja smatra takvom, kulturnom, ili u toj sredini afirmirati, čitati, tumačiti i proučavati vlastitu književnost na tome jeziku i izražajno-estetska dostignuća jezika u književnom djelu, prateći ih kao književno-jezički razvoj. Taj razvoj tijesno je vezan sa kulturnohistorijskim momentima, pa u krajnjoj liniji i sa samim kulturnim identitetom, koji se, kako znamo, „proteže" sve do samoga nacionalnoga identiteta i koji praktički, mislimo na kulturni identitet, dobrim svojim dijelom i jeste to – nacionalni identitet. Dakle, da bi jezik bio standardni jezik, što znači jezik javne komunikacije, škole, službene kominikacije itd., on mora imati lingvistički precizno definirana pravila upotrebe, mora imati čvrstu normu, čija preciziranost i „čvrstina" odražavaju u stvari i sam karakter i stanje zajednice kojoj taj jezik služi. Pri tome ovdje treba napomenuti, zapravo stalno imati u vidu to, da jezik nikad nije uzrok, već je samo posljedica. Posljedica koja svojom strukturom, unutarnjom strukturom, na vjerodostojan način odražava „dubinsku strukturu" društvenih i historijskih pojava, bivajući tako uvijek i dosljedno slika i prilika društva u kojem se upotrebljava i razvija. Ali, da bi jezik zaista bio sistem i da bi taj sistem odnosno strukturu kao takve bilo moguće opisati i propisati, on mora prolaziti kroz trajne historijske tokove svoga razvoja jer je upravo njegova historija ono na čemu se temelji i na čemu se gradi i najvažnije njegovo funkcionalno obilježje, a to je svojstvo da je jezik prije svega sitem. Jezički sistem ne prave gramatičari, pa ni pisci, a još manje ga

„prave“ njegovi izvorni govornici, kada bi bila riječ o svjesnom pravljenju ili građenju jezika kao sistema. To upravo čini jedino njegov historijski razvojni kontinuitet. Riječ je o obilježju zvanom historičnost koje taj jezik i čini fenomenom u savremenom smislu riječi; najprije zbog toga što taj naš savremeni jezik nije mogao nikako „pasti s neba“ niti je mogao preko noći „vaskrsnuti“. Trebalo mu je, zapravo, mnogo i mnogo vremena kako bi se on natákao i pretákao, kako bi se brusio i razvijao, kako bi se bogatio i produhovljivao, kako bi se čuvao i pamtio i kako bi i sam u stvari bio osnovni pokazatelj i svjedok historijskoga pamćenja jednoga naroda, prostora, države i sl. U njemu je, dakle, danas sačuvano sve ono što je bilo jučer, ali i sve ono što je bilo nekada davno. Jezik je po prirodi svojoj ne samo historična već i vrlo stara, prastara pojava koja u sebi čuva odslike svega onoga što se u prošlosti dešavalo i što se u svijesti savremenog čovjeka sačuvalo kao historijsko pamćenje. Njegove unutarnje centripetalne i centrifugalne sile djeluju u isto vrijeme na unutarsistemski način historijskoga kontinuiteta, ne dajući jeziku ni trunke predaha, tačnije ni „trunke prekida“. Zato je jezik jedne zajednice prvi i najvažniji oblik čuvanja historijskoga pamćenja o sebi i zato je jezik te zajednice vanjski pokazatelj kulturnoga lika, zapravo kulturnoga bića te zajednice u cjelini. Naravno da je više nego jasno to da ta zajednica sebe ne može smatrati historijski formiranom i kulturno relevantnom cjelinom ako ona nema upravo toga svoga jezika kao znakovnoga sistema koji konkretno odražava postojanje te zajednice.

A može li se smatrati kulturno relevantnom ona sredina, narod, država i sl. koja ga ima, ali njegovu historičnost i savremeno postojanje ne prati i odgovarajući nivo svijesti o tome jeziku unutar same zajednice čiji je to jezik? Negiranje jezika i njegove relavantnosti „iznutra“ i „od strane“ same sredine čiji je to jezik u tome smislu ide, osim historijskih momenata, u sferu onih polupoimanja savremenosti, koja čitav civilizacijski razvoj uprošćeno dijele na dva dijela, na prošlost i na sadašnjost, pri čemu historiju zabacuju u stranu prišivajući joj tobožnju opasnost mogućeg obilježja zvanog „historicizam“, kratkovido opovrgavajući elementarna svojstva kulture i svijesti o toj kulturi, na taj način tvrdeći da je historija ono što je prošlo, a da je jezik ono što

je sad. Bilo bi tako kada bi jezik bio ono što on nije i što ne može biti. Historija je, tačno je, ono što je prošlo, ali je historija i ono što se ponavlja, dakle i ono što je sad. Uz obavezni futuristički oprez, reći ćemo da je historija i ono što će biti sjutra. Prema tome, historija ne samo da nije anahrona i zastarjela, već je ona po svojim znanjima i poukama itekako savremena, a pomoću nje, odnosno pomoću svijesti o njoj, čak se u mnogo čemu može predvidjeti i budućnost, kako bi društvene zajednice bile spremnije dočekati sve ono što im donose zakonomjernosti razvoja, kojima se upravo historija bavi.

Savremeni čovjek bez historije djeluje kao neka moderna praznoglava lutka nakinđurena i naoružana aparatima savremenih tehnologija, a ustvari napunjena slamom, ili nekim drugim modernijim sintetičkim, silikonskim materijalima, koji ga sasma dalje od njegove prirode i historijske spoznaje o sebi i prostoru na kojem živi i zajednici u kojoj živi. Upravo u tome smislu kržlja i njegova svijest o vlastitoj historičnosti, a tako i o vlastitom jeziku, kao najjasnijem pokazatelju i čuvaru te historičnosti. Reklo bi se, kako jačaju tehnologije savremenih komunikacija, tako kržlja i svijest o jeziku kao nezamjenjivom prirodnom i društvenom fenomenu sredstva komunikacije. Tehnologije ne samo da puno pomažu čovjeku, one mu, na žalost, puno i odmažu. To odmaganje se dešava tamo gdje te tehnologije popunjavaju prostore čovjeka kao misaonog, duhovnog, estetskoga i prirodnoga bića, reduciraju mu zapravo te njegove prostore namijenjene i primjerene samo njemu kao živom biću koje je dio cjelokupne prirode i svijeta sa svim njegovim pojavnostima. Te tehnologije nemaju, nažalost, vlastitoga mehanizma koji bi ih kočio u onim sferama djelovanja što su neprikosnoveno vezane za samoga čovjeka i njegovo misaono i emotivno biće. One počinju „izlijetati pred rudu“ i na svoj mehanički tehnološki način bezuspješno zamjenjivati toga čovjeka, nažalost na taj način potiskujući one ljudske osobine koje su zapravo i glavne njegove vrline, u kreativnom smislu i u smislu sposobnosti ljudskog mišljenja. Na kraju krajeva, to ljudsko mišljenje i stvorilo je sve te tehnologije, ali nažalost pri tome načinivši i jednu krupnu grešku. Ono nije dobacilo do definiranja ili pronalaženja mehanizma kontrole i kočenja tehnologija i preciziranja prostora u kojima one mogu

i trebaju funkcionirati, ali i onih sfera u kojima ne samo da ne mogu već i ne trebaju funkcionirati. Njihova rasprostranjenost na te prostore značila bi zakidanje čovjeka, njegovo stješnjavanje, ugrožavanje njegove prirodnosti i sposobnosti, a u nadoknadu formiranje nekoga artificijelnoga modernoga miljea u kojem čovjek sve više počinje služiti tehnologijama, umjesto da one služe njemu, jer ih je upravo on sa takvim namjerama i stvorio. U narodu se za vatru i vodu kaže da su dobre sluge, a zli gospodari. Zar se tako ne bi moglo reći i za ono što mi danas nazivamo savremenim tehnologijama, koje kao da se uopće ne znaju zaustaviti? I one su bile zamišljene tako da služe čovjeku, da mu budu od pomoći. Ali kad se one počnu izmicati čovjekovoj kontroli, one tada postaju itekako zli gospodari, što savremeni čovjek, izgleda, još ne vidi, ili ne može da spozna. Ta „neplanirana“ preobrazba od prvobitno zamišljenog sluge do samozvanoga gospodara nije doprla do njegove svijesti i on sav taj preobrat i tu tehnološku revoluciju još uvijek smatra apsolutnim napretkom i pobjedom ljudskog uma nad prirodom, pa i nad prirodnim ljudskim umom, tumačeći to pobjedom nad tobožnjim mračnim silama prošlosti i zaostalosti. Još uvijek se taj čovjek opasno zanosi iluzijama o progresu i savremenosti, a površno i praznoglavo odbacuje historiju kao nešto što je prevaziđeno, proglašavajući je čak i glavnim krivcem za vlastita stradanja, svrstavajući je u razne etiketirajuće fahove tradicionalizma, konzervativnosti, arhaičnosti, staromodnosti, nacionalizma, fundamentalizma itd, itd. Historija, naravno, jeste „kriva“ za ta stradanja savremenog čovjeka, ali savremeni čovjek morao bi daleko bolje i dublje upoznati toga „krivca“, kako bi se i sam efikasnije borio za čovjekove slobode shvaćene kao slobode uma i znanja, a ne kao slobode praznog verbalizma lišenoga historijskih spoznaja.

I tako dolazimo do pitanja i same svijesti savremenoga čovjeka o sebi kao pripadniku širih društvenih zajednica, s jedne strane, i o sebi kao individualnoj pojavi u svemirskim razmjerama, zapravo svijetu za sebe, sa druge strane. Taj „svijet za sebe“ je svijet čovjeka pojedinca, u kojem se uspravljuje jedna kulturna duhovna vertikala spoznaje, jedan identifikacijski stub svijesti o samome sebi i poimanju sebe kao duhovnoga bića koje

se gradi i dograđuje i drugim nekim širim spoznajama, tj. znanjima o samome sebi. Pošto se danas toliko glasno maše parolama o tzv. slobodnom čovjeku, kad tu zamisao ili iluziju pretvorimo u „realniju stvarnost“, tada se više ne bi ni radilo o tome slobodnome čovjeku i poimanju toga čovjeka već o nekome ko bi se kretao smjerovima ili putevima do istinskog čovjeka, onoga koji je u sebi sagradio vlastitu svijest o sebi kao pripadniku zajednice i o sebi kao jedinstvenoj ličnosti i individui kakve nigdje drugdje u svijetu, čak ni slične njoj, nema. Spoj između te dvije spoznaje vodi putem do toga istinskoga čovjeka, pa tako, eto, i do toga, dosad ili neobjašnjenog ili neshvaćenog, tzv. slobodnog čovjeka, koji ima znanja o sebi kroz historiju i znanja o historiji osmišljena i sagledana kroz domete i sposobnosti vlastitoga mišljenja. Time se primičemo i mogućnosti definiranja jednoga fenomena koji se zove jezička svijest, a koji bi bilo bolje nazvati sviješću o vlastitom jeziku kao sviješću o vlastitom identitetu, sviješću, dakle, o tome da to dvoje znače isto. A upravo to nepoimanje toga da je to isto odlikuje savremenog čovjeka i dalji ga od cjelovitih spoznaja, prepuštajući ga sve više na milost i nemilost drugim nekim silama savremenog svijeta opterećenog idejama i floskulama globalizma. Te ideje se sada na jedan sasma nov način prenose novim tehnologijama prigušujući time mogućnosti vlastitih misaonih čovjekovih spoznaja o samome sebi i svome kulturnom, dakle, u ovome našem slučaju, o svome jezičkom identitetu. Taj identitet neminovno odbacuje ideju globalnosti i globalizma i, isto tako neminovno, vraća se „ideji“ regionalizma i autentičnosti, koja po prirodi stvari, idući slijedom čovjekove historičnosti i njegovih odlika kao prirodnog i društvenoga bića, nije nikava nova ideja, ali nije ni stara, niti je zastarjela. Ona je zapravo univerzalna i svevremenska i kao takva je nezamjenjiva i neodbaciva. Ona potiče iz takve ideje spasavanja čovjekove historijske svijesti o sebi, znanja i fenomena svijesti o jeziku, sa svim svojim „regionalnim“ odlikama i specifičnostima. Te odlike i specifičnosti nisu regionalne i specifične samo na elementarnom planu postojanja različitih jezika i dijalekata već se odražavaju i na planu različitih stupnjeva svijesti o vlastitom jeziku kao kulturnoidentifikacijskom fenomenu čovjekovog identiteta.Tako se primičemo i

ključnom pitanju za ovo naše razmatranje, tj. pitanju ne bosanskog jezika kao takvog i takvog historijskog fenomena, nego pitanju svijesti o tome jeziku kao također historijskom fenomenu koji je ovom prilikom zaokupilo moju pažnju i čijem razjašnjavanju bih dao svoj doprinos ovom prilikom, u svojoj pisanoj pristupnoj akademijskoj besjedi.

Da li je svijest o jeziku jednaka svijesti o historičnosti, kako smo je u glavnim crtama već naznačili? Odnosno, da li je nivo razvijenosti svijesti o jeziku proporcionalna sa nivoom razvijenosti spoznaje historičnosti čovjeka kao kulturnoga bića? Ovdje se zapravo radi o jednoj tezi datoj u formi pitanja, ali razgranatoj na dva moguća načina postavljanja pitanja, pri čemu je u suštini riječ o istom pitanju i o istom problemu. Pošto smo već rekli da je jezik posljedica, a ne uzrok, time bismo i precizirali da je jezik posljedica historije, a ne njen uzrok ili neka vrsta njene prethodnice. Time bismo, dalje, također mogli razumjeti da je i svijest o jeziku posljedica historije ili, preciznije rečeno, svijesti o toj historiji. Jer sama za sebe svijest o vlastitom jeziku ne može biti neka izdvojena svijest van onih relacija čovjekove historičnosti u kojima se jezik i inače javlja i razvija. Ovakav način razmišljanja vodio bi nas saznanju da svijest o jeziku jeste dio jedne šire čovjekove spoznajne cjeline o sebi i o svojoj historičnosti, tj. o svome kulturnom naslijeđu u smislu društvene zajednice kojoj pripada i u smislu svoga vlastitog, individualnoga kulturnog identiteta. Pokušat ću razmotriti izvjesne pojave koje sačinjavaju „strukturu“ ovdašnje svijesti o bosanskom jeziku, pri čemu svakako mislim na svijest o tome jeziku unutar njega, tj. u granicama njegovih izvornih govornika, odnosno onih čiji je to maternji jezik, što je, naravno, tijesno povezano sa nivoom i same kulturne i nacionalne svijesti kod Bošnjaka.

Najprije bih ukazao na ono što bi se moglo nazvati „teorijom svijesti o jeziku“, tj. na osnovna obilježja te svijesti inače i na strukturu te svijesti u jednom njenom optimalnom vidu. Pri tome bih naglasio da, koliko je meni poznato, ovako „radno“ definiran pojam „teorija svijesti o jeziku“ u nauci još i ne postoji, niti je lingvistička nauka do danas na zadovoljavajući način ušla u ovu problematiku. Ipak, ostaje otvoreno pitanje koliko je ovo zbilja lingvistički, a koliko uopće širi kulturološki problem koji

bi valjalo istraživati interdisciplinarnom metodologijom, tj. traženjem novoga metoda u koji bi bilo ugrađeno nekoliko matičnih naučnih metodologija koje su po prirodi svoga interesa najbliže ovome pitanju. Ovo je, međutim, bez sumnje i lingvističko pitanje, naročito u onoj sferi lingvističkih istraživanja i promišljanja koja više tendiraju širem filološkom kulturnohistorijskom pristupu jeziku.

Pošto je jezik nesumnjivo historijska kategorija, sistemom spojenih posuda on je, dakle, vezan za historiju, tj. za vremenski faktor trajanja i postojanja. Ali je jezik vezan i za konkretnu zajednicu, historijski gledano, za pleme, etnos, narod, naciju. On je, dakle, sitemom spojenih posuda vezan i za samu historiju, tačnije za porijeklo i razvoj te zajednice, ma kako je mi nazivali odnosno određivali i ma kako na nju gledali i razumijevali je. Ni u jednom ni u drugom slučaju jedno bez drugoga ne ide naprosto što jedno bez drugoga kroz historiju nikada niti je išlo niti je moglo ići. To su zapravo cjelovite historijske spojnice jednoga širega fenomena historičnosti društvenih zajednica i njihovoga pamćenja o sebi, sačuvanoga prije svega kroz konkretni jezik. I ne samo to; jezik je sam po sebi mnogo konkretniji i od same zajednice čiji je to jezik. Tu zajednicu uvijek prate i različiti nivoi apstrakcije, uopćavanja i sl., što sa jezikom uopće nije slučaj, jer je jezik konkretan sistem koji je moguće tačno opisati do u najsitnije detalje njegovoga cjelokupnoga unutarnjeg mehanizma. Zbog svega ovog svijest o jeziku prije svega je, dakle, svijet o svome jeziku, o maternjem jeziku, kao jeziku svoje kulture, svoga naroda ili prostora, svoje države. U isto vrijeme to je i svijest o jeziku svoga porodičnoga porijekla, jeziku svojih predaka, svojih najbližih, na kraju krajeva i o jeziku svoje majke i svoga oca, dakle maternjem jeziku, koji se u slučaju našega bosanskog jezika u nekoj fazi svoga historijskoga razvoja znao čak nazvati i bábinim jezikom (Omer Humo). Svijest o tome da bez toga maternjeg odnosno „bábinog“ jezika i znanja ne samo njega i njegovih pravila već i znanja o njemu, njegovoj historičnosti, pa i samoj njegovoj historiji, posebno kroz njegovu književnost, nema sigurnije definiranosti ni te zajednice niti njenoga mjesta u savremenom svijetu. A nema ni čovjeka kao zasebnoga svjesnoga kulturnoga bića, ako to biće ne spoznaje vlastitu historičnost upravo kroz

historičnost svoga jezika i kroz odgovarajući razvoj književnosti na tome jeziku.

Na koji način se ta svijest o jeziku manifestira, kako i kada se prepoznaje, a kako i kad se, i zbog čega se, ne prepoznaje? Svijest o jeziku ima dvije svoje osnovne manifestacije. Prva je njegova manifestacija odnosno ispoljavanje društvenoga, kolektivnoga karaktera. Dakle, nju pokazuje ili otkriva zajednica čiji je to jezik, koja, opet, svojim sistemom institucija vodi trajnu brigu o tome jeziku, kroz različite vidove konkretnih aktivnosti; od njegovoga normiranja i proučavanja, preko njegovoga učenja i usavršavanja na svim nivoima školovanja, pa sve do drugih raznovrsnih naučno-književnih manifestacija afirmiranja toga jezika odnosno kulture i same te zajednice, njenoga dakle kulturnoga digniteta i identiteta. To znači da je stepen društvenog razvoja u kulturnom pogledu srazmjeran sposobnosti zajednice da afirmira svoje vrijednosti raspoznajući ono ključno i najbitnije od tih svojih vrijednosti i svojim mehanizmima permanentno radeći na tome da te vrijednosti dolaze i do same svijesti pojedinca koji toj zajednici pripada. Taj pojedinac, na kraju krajeva, tu zajednicu i sačinjava, posebno u smislu toga što je upravo on, pojedinac, govornik toga jezika. On ima kompetenciju izvornoga govornika, dakle i velike urođene sposobnosti u tome jeziku, kroz koji ta individua i ne znajući, dakle nesvjesno, ispoljava svoju historičnost i svoje kulturno, a posebno, i svoje duhovno biće. U tome spoju između zajednice i pojedinca ostvaruje se i taj fenomen jezičke svijesti odnosno svijesti o jeziku kao svijesti o sebi i svome kulturnom i nacionalnom identitetu. Ne ulazeći ovom prilikom u pitanje odnosa tih jezičkih i nacionalnih zajednica prema samim državama u kojima žive i koje te zajednice i sačinjavaju, općepoznato je da u našim balkanskim prilikama tu ima mnogo složenosti, posebnosti. U tom smislu balkanski historijski model je svojevrstan, te ga po tome jedino, ali samo djelimično, prati kavkaski jezičko-nacionalni model, koji je ipak u nacionalno-vjerskom, a pogotovo u jezičkom pogledu, puno jednostavniji.

Razumijevajući da se svijest o jeziku historijski formira jednako kao što se historijski formira i sam taj jezik, ukazujem najprije na jedan krupan raskorak kao tipičnu osobinu, bolje reći krupnu prazninu, u jezičkoj svijesti govornika bosanskog jezika kad se radi

o njegovom jeziku. Taj jezik ima svoj vrlo dug historijski razvoj, vrlo složen historijski razvoj, kontinuiran i isprepleten naslojavanjima i različitim vidovima složenih simbioza i interferencija, tako da ga nije nimalo lahko savladati kao „historijsku lekciju", da tako kažemo. Sa druge strane, svijest o njemu ne prati taj njegov razvoj, kontinuitet i izrazitu njegovu starodrevnu utemeljenost i historičnost, već kao da ta svijest vrlo sporo ide za tim jezikom, često ga „gubeći iz vida", katkad mu se makar i na daljinu primičući, ali u svakom slučaju uvijek za tim jezikom „kaskajući" i nikad ga ne pristižući. Mada je ovo rečeno esejistički, da tako kažemo, ono otkriva jednu trajnu i kontinuiranu istinu o nama i o našoj vlastitoj svijesti o sebi i svojoj kulturu. Jezik nam se nije prestajao upotrebljavati niti razvijati, a upotrebljavan je na ovome prostoru i razvijan je na ovome prostoru, što njegova historijska nominacija bosanski nedvosmisleno potvrđuje. Ali naša svijest o njemu često je toliko slabila, da je gotovo nestajala, pa se onda teško vraćala sebi, uvijek posustajući i nikad ne dostižući neki zadovoljavajući nivo šire kolektivne kulturne spoznaje. Sve to se, naravno, odražavalo i na naše individualne spoznaje o tome jeziku i na naša, u najboljem slučaju, poluznanja o toj njegovoj dubokoj historičnosti, pa samim tim i o njegovom velikom značaju za nas kao narod i za našu državu Bosnu i Hercegovinu, kao također vrlo staru historijsku tvorevinu.

Krenut ću od jednostavnoga pitanja zašto je to tako i koji su uzroci stalnoga zaostajanja naše svijesti o bosanskom jeziku za samim tim jezikom i njegovim razvojem, bogaćenjem i usavršavanjem. Naravno, u mogućim odgovorima na ovakvo pitanje neuputno je i površno navesti samo jedan razlog. U tom smislu, pa i čisto jezički, pitanje nikad ne bi glasilo koji je uzrok tome, već bi uvijek moralo biti postavljeno u pluralskom vidu, dakle koji su uzroci tome. Pri tome bi odmah valjalo imati u vidu to da se takvome pluralskome pitanju automatski nameće i prijeka potreba metodološke naravi, u stvari zahtjev da se u tome „pluralskome kontekstu" pokuša utvrditi prioritet odnosno hijerarhija uzroka naše prilično još uvijek „zakržljale" svijeti o vlastitom jeziku, to jedno. A drugi zahtjev je da se uspostavi neka naučno spoznajna ravnoteža između uzroka i posljedice u nastajanju tog fenomena jezičke svijesti, tačnije u njegovom

„sustajanju“, kad je riječ o govornicima bosanskog jezika. To kažem zbog toga jer se u našim složenim prilikama balkanskih etničko-jezičkih formiranja i odnosa uzroci nerijetko isprepliću sa posljedicama u vidu svojevrsnih balkanskih uzročno-posljedičnih simbioza, da tako kažemo, pa nam se posljedice u vidu nekih historijskih bumeranga javljaju kao uzroci, koji opet na poseban način pojačavaju ono prvobitno djelovanje primarnih spomenutih uzroka, tako da te posljedice naknadno dobijaju svojstva uzroka i tako produžno i same djeluju kao uzroci pojavama kojima su svojevremeno bili samo posljedica. I upravo u tome teorijskom smislu, u smislu mog uočavanja takve zakonomjernosti u formiranju naše jezičke svijesti, nastao je ovaj moj prilog. On bi najprije krenuo od najšire polazišne teze koja ustvari predstavlja i najširi okvirni odgovor na ono prethodno pitanje uzroka zaostajanja naše jezičke svijesti za samim nam maternjim jezikom. To zaostajanje je nerazdvojivom spregom sistema spojenih posuda vezano za naš nacionalni identitet. Dakle, u slučaju bošnjačkog naroda svijest o nacionalnom identitetu kroz dugi vremenski historijski razvoj toga naroda zaostajala je za tim realnim razvojem i njegovim konkretnim pokazateljima. Sve „zabune“ u vezi sa tim razvojem prenose se i, u donekle drukčijem vidu, odražavaju i u našoj jezičkoj svijesti o sebi i svome identitetu. Da je to tako upravo pokazuje „druga strana posuda“ (jezik) spojena neprekinuto sa „prvom stranom posuda“ (narod, nacija), tako da svijest o jeziku koja se sporo razvija srazmjerna je i samoj svijesti o sebi kao narodu, koja se također sporije razvija, a i dalje ima svoje krupne praznine i nedorečenosti. U tom i takvom općem okviru međuodnosa na planu narod i njegov jezik, u drugom dijelu rada razrađujem osnovna neka problemska pitanja koja su neposredno vezana za temu svijesti o jeziku, koja se javljaju dijelom i kao uzroci naših zaostajanja u tome smislu, a dijelom i kao posljedice nekih drugih uzroka, koje dodatno postaju i „povratni“ uzroci tih naših zaostajanja, kako je to prethodno teorijski i principski predočeno. Ovdje razrađujem jedanaest problemskih pitanja, tijesno vezanih sa formiranjem svijesti o jeziku, koja se na specifičan način utemeljuju i u samu našu svijest o značenju i smislu bosanskog jezika, historijske tvorevine čija je prostorna i kulturnohistorijska

matica Bosna, jezika za koji i sam bošnjački narod vezuje svoje porijeklo, svoj razvoj i svoje mjesto u društvu savremenih balkanskih i evropskih naroda.

& 1. Historičnost jezika i nedovoljno razumijevanje te historičnosti. Savremeni izvorni govornik, ili nosilac svoga idioma, jezik doživljava kao nešto što se sámo po sebi podrazumijeva, ukoliko ga je uopće svjestan i ukoliko uopće o tome jeziku ikako i razmišlja. Za njega je jezik nešto kao i disanje, kao gledanje, kao življenje, jer se u njegovoj svijesti jezik javlja kao normalna ljudska i obavezna prateća pojava pomoću koje čovjek komunicira sa sebi bližnjima, sebi sličnima, ali i daljnjima, i to je ta osnovna i općepoznata funkcija jezika. Kad taj isti savremeni govornik posegne za pisanjem ili za čitanjem, njemu se tek tada u izvjesnom smislu, mada i tada još slabašno, „pale lampice“ neke vrste polusvijesti o jeziku kao nečem što ima svoja pravila, kao nečem što se uči u školi, kao nečem što bi moglo biti pismenost čovjekova, kao nečem što bi, možda, moglo biti i znak neke čovjekove kulture, ili čovjekove načitanosti i pismenosti. Ni tada čak taj naš obični govornik jezika još i ne pomišlja na to da je taj čitani ili pisani jezik jedna pojava van svih i iznad svih historijskih pojava, da je taj jezik u stvari daleko najtrajniji i najvjerniji pokazatelj i odraz čitavoga historijskoga puta koji je čovjek u jednoj užoj ili široj društvenoj zajednici prolazio u svojoj prošlosti, pa čak i u svojoj vrlo dalekoj prošlosti. Taj naš govornik jezika i ne sluti čak da se u svakoj, i to doslovno u svakoj, riječi koju on izgovara, čita ili piše krije sve ono što je u svijesti čovjekovoj kroz duge vremenske periode bilo pojmovno vezano za tu jednu jedinu riječ. Tako se jezik javlja kao neograničeni zbir znakovnih jedinica od koje je svaka praktički dubok trag iz prošlosti i svaka predstavlja prije svega spomenik koji u sebi nosi slojeve pamćenja i slojeve povijesti čuvanja toga pamćenja. Da čovjek nema toga i takvog jezika on bi kroz svoju historiju daleko brže zaboravljao, on ne bi umio povezivati vremena u svome pamćenju. On bi ta vremena ne samo zaboravljao već bi ih i „brkao“, pa bi mu se prošlost javljala kao neki haotični magloviti zbir događanja koja on više ni posredno ne pamti, ne razumijeva, ne sagledava u vremenskome nizu

i tako prestaje biti svjestan vremena i njegove hronologije i njegovoga trajanja, a time prestaje biti svjestan i sebe i svoga trajanja i svoje „vlastite hronologije“.

Nauka, međutim, već odavno tumači i zna koliko je jezik kao živa povijesna materija sklon i sposoban da u sebi krije, u svojoj formalnoj, znakovnoj strukturi, suštinsku i „neformalnu“ strukturu čitave evolucije čovjekove kroz vrijeme i prostor, koliko jezik ustvari nije samo znak u odnosu na označeno nego on u svojoj znakovnoj strukturi jednako čuva i naslojava sve ono što je njime označeno. To označeno i njegova povijesnost i slojevitost na vjerodostojan i kontinuiran način ugrađuje se u jezik, tačnije u njegovu evoluciju i fenomen te evolucije. Uz svaku riječ u jeziku stoji i ono što nazivamo historijom riječi. Dakle, riječ ima značenje i riječ ima historiju toga značenja. Upravo ovaj drugi aspekt riječi, a to znači i cjelokupnoga jezika, jeste naučni aspekt jezika, ustvari dijahronijski, evolutivni aspekt jezika. A baš taj aspekt upućuje i na ono što je u jeziku najznačajnije i najtrajnije, na njegovu historičnost odnosno evolutivnost. Imati npr. u jednome jeziku pet riječi koje zovemo sinonimima za jedan te isti pojam, to znači da jezik u sebi po vremenskim i prostornim (dijalekatskim) slojevima slaže sve ono što je moglo nastati kao znak unutar jedne zajednice nekad, a onda i to nešto novo što se pojavi unutar te zajednice, što se naziva jezičkom inovacijom. Ali baš zbog toga što je jezik duboko historična pojava, on zadržava u sebi i ono što je bilo nekad, a prima i ono što u njega dolazi kasnije. Baš zbog toga što je on historična pojava, u njemu se javljaju ne samo apsolutni već i relativni sinonimi, pomoću kojih je moguće precizno, a potom i estetki, stilski dakle, nijansirati značenja i time nijansirati i precizirati i misao koja se jezikom iskazuje, zapravo stavljati na kušnju i preciznost naše misli shodno mogućnostima i samih jezičkih preciznosti. U tom smislu historičnost jezika se javlja kao njegovo kvantitativno i kvalitativno bogatstvo u isto vrijeme, pri čemu se time uspinjemo na najviši jezički, tačnije estetskojezički nivo, na nivo književnog jezika, na nivo umjetnosti riječi. A upravo na tome nivou najbolje se ogleda cjelokupna historijska putanja jezika, njegov kontinuitet, njegova neprekinutost, njegovo nastavljanje i naslojavanje, jer bez toga što se u jeziku ogleda ne bi bilo toga našega najvišega

jezičkoga stupnja i dostignuća, stupnja književnog jezika. Kad u jednom jeziku kakav je bosanski u rječnicima bilježimo ogroman broj sinonimnih jezgara i grozdova, tada nam taj jezik u sebi otkriva upravo tu svoju historičnost, kojoj jedino i može zahvaliti za svoje današnje bogatstvo, sinonimičnost, stilsku iznijansiranost, ritmičnost itd., itd. To se npr. lijepo ogleda u sinonimnom nizu kakav je npr. niz časovničar, sahačija, sahadžija, sajdžija, urar, za zanatliju koji popravlja satove ili sahate. Onaj koji o jeziku ne zna i ne razmišlja da je jezik prije svega i iznad svega historična pojava, u ovome sinonimskome nizu teško da bi išta mogao vidjeti i prepoznati. To npr. ne bi morao vidjeti i prepoznati čak ni pisac toga jezika, koji bi u svome aktivnome znanju vlastitog jezika imao sve te riječi i upotrebljavao ih i kombinirao, ako bi mu to bilo potrebno, na način kako to njemu odgovara, jer bi ih on upotrebljavao spontano, znajući njih same, zvukovno i značenjski, ali ne znajući o njima i njihovome porijeklu i značenjskome njihovom sinonimskome nizu šta oni znače ustvari i čega su rezultat u jeziku bosanskome, tačnije u historiji toga jezika. Prva riječ je slavenska; čas-ov-nik, korijenski i tvorbeno jasna, dakle, formirana u (južno)slavenskoj jezičkoj strukturi još od kasnoga predslavenskoga, preko pisanoga staroslavenskoga, do govornoga i pisanoga starobosanskog jezika (10-15 stoljeće). Ali već ove tri sljedeće riječi, među sobom iznijansirane na fonetskome planu i tvorbeno formirane po principu saha-čija, saha-džija, saj-džija, na svoj način adaptirane u bosanskom jeziku, upućuju na to da već od 15. ili 16. stoljeća u bosanski jezik ulaze riječi koje porijeklom nisu slavenske, već su orijentalne (turske, arapske ili perzijske), primane uglavnom preko turskoga jezika u vrijeme pripadnosti Bosne Osmanskome carstvu. Peta riječ u sinonimnome nizu jeste riječ urar, u bosanski jezik primljena krajem 19. stoljeća, koja je zapravo germanizam, ali u našem slučaju bolje reći austrijanizam (austrijancizam, austrijacizam), jer se počela upotrebljavati u vrijeme kad je u Bosni vladala Austro-Ugarska i kad su ovdašnje sahačije, u duhu i poletu tadašnjega poimanja evropske modernizacije, radije prihvatali taj "moderniji" naziv za časovničara i rado ga ispisivali na svojim radnjama, svoje mušterije time upućujući na to da oni nude sajdžijske, tačnije urarske, usluge na jednom višem civilizacijskom

i tehničkom nivou, što bi onda u mušterijskoj psihologiji značilo da će njihovi satovi ili sahati nakon usluga u radnjama sa tim natpisima biti puno tačniji i da će raditi po modernom principu „alafranga“, a ne po starinskome i prevaziđenome principu „alaturka“. I tako, kad jezik ne bi bio duboko historijska pojava, on se u slučaju ovoga sinonimnoga niza ne bi ponašao na način na koji se zaista ponaša.

Da bosanski jezik, kao i svaki drugi prirodni i historijski naslijeđeni jezik, nije prije svega historičan, on danas u sebi ne bi čuvao tih pet riječi istoga značenja, već bi najmanje tri, pa možda i četiri, odbacio, „uskladištio“, ili posve „zaboravio“. I sačuvao bi onu najnoviju, najmoderniju, ili bi eventualno tu najnoviju kombinirao sa onom koja je etimološki „domaća“, dakle onu koja u osnovi ima ono čas, pa bi „uvrh glave“ za ovo značenje imao dvije riječi. Ona prva sa čas se ne bi sačuvala po principu historičnosti već po principu „suhe etimologičnosti“, da ostane, pošto je tobože domaća, ali bi one središnje tri sigurno bile odbačene i zaboravljene, sa sviješću o toj odbačenosti i zaboravljenosti jer su pripadale „turskome vaktu i zemanu“, koji je, kao i svi vaktovi i zemani, „prohujao s vihorom“. Jezik, međutim, tako ne radi, niti se tako ponaša, jer on ne priznaje ni vaktove ni zemane u smislu prolaznosti, jednako kao ni vihorove tih vaktova i zemana, da tako kažemo. Zbog te njegove vrhovne i prve odlike, odlike historičnosti odnosno evolutivnosti, on sve pamti, on u sebi sve pohranjuje, pa čak i ono što bi, pjesnički rečeno, moglo biti i najmanja „slamka među vihorove“. A onda se za jezik vezuje i još jedan dodatni fenomen, zapravo fenomen nad fenomenima. Taj fenomen ogleda se u tome da sve to što pamti jezik ne pohranjuje u neke svoje rezervne i zatvorene magacine, da bi to što je pohranio čuvao za „zlu ne trebalo“. On sve što pamti i pohranjuje u sebi on sve to pamti i pohranjuje na nivou sinhronijskome, na nivou jezika danas, na nivou aktivne jezičke upotrebe, dakle po principu suprotne krilatice: „zlu trebalo“. Ta dodatna osobina, koja obavezno prati njegovu historičnost, predstavlja ipak i jednu posebnu, po značaju uopće drugu odliku jezika, koju mi najčešće zaboravljamo, ili je taj naš obični izvorni govornik svoga jezika zaboravlja. To je odlika jezika koja se ispoljava u njegovome historijski naslijeđenome i nàtākānōme i

prètākānōme njegovome bogatstvu, jer jezik cjelokupno svoje historijsko pamćenje stavlja u službu svoga bogatstva, znači pušta ga u aktivnu upotrebu u svoje savremeno doba. I otud to čudesno svojstvo jezika; da je u isto vrijeme duboko tradicionalan i sasvim moderan idiom. Kada bi, naime, naš čovjek odnosno izvorni govornik i samoga bosanskog jezika obavezno imao na umu to osnovno svojstvo jezika, njegovu duboku i vjerodostojnu historičnost, a iz kojeg onda proizlazi i njegovo drugo svojstvo, njegovo bogatstvo, on bi automatski na taj svoj jezik gledao drukčije, sa daleko više uvažavanja, ozbiljnosti i odgovornosti čak. Odgovornosti u smislu samoga poimanja jezika kao fenomena, ali i odgovornosti u smislu poimanja i samoga njegovoga prakticiranja na različitim funkcionalnim nivoima upotrebe, unutar kojih bi se taj naš govornik, kao svjesno kulturno biće, daleko bolje snalazio. Taj naš čovjek bi tada imao priliku da takvim pristupom jeziku ispolji i svoj vlastiti viši kulturni i općeobrazovni nivo, jer bi time pokazivao da zna, da je svjestan toga šta maternji jezik znači za čovjeka kao individuu i šta taj jezik znači za čitavu zajednicu čiji je to jezik. To bi bio znak da on zna da iznad jezika nema sigurnijeg i vjernijeg spomenika čovjekovoga, te trajne i uvijek žive i tako bogate i raznovrsne oznake da je čovjek kulturno biće i da je zajednica kojoj pripada zajednica koja ima svoju autentičnu kulturu. Autentični i sačuvani jezik te zajednice jedini je pouzdani znak i neoboriva potvrda autentičnosti same te kulture. A i ta kultura, naravno, jeste to – kultura, jer je i sama duboko historična i u historiji utemeljena i kroz historiju čuvana i sačuvana do naših dana. Takav spoj i takva historijska uvezanost između jezika i kulture teško dopiru do svijesti i samoga izvornoga govornika bosanskog jezika.

& 2. Jezik kao izražajno bogatstvo i jezik kao sistem i kao pravilo, te jezik kao znak i kao iskaz mišljenja. Iz te, i tako obrazložene, historičnosti jezika proizlazi i ono što nauka danas smatra aksiomom, a to je spoznaja da jezik nije nikakav odvojeni niti prateći segment života i čovjeka, već da je jezik daleko važnija i kulturnohistorijski utemeljenija pojava. Našavši se tako pred njegovim drugim najvažnijim svojstvom, a to

je svojstvo izražajnoga bogatstva, u prilici smo da to njegovo važno svojstvo sagledamo sa aspekta uobičajenih ljudskih predstava o tome bogatstvu i isto tako čovjekovih uobičajenih predstava o obavezama učenja vlastitog jezika s obzirom na to njegovo izražajno bogatstvo. Međutim, kod našeg izvornoga govornika do njegove svijesti o jeziku daleko prije od svijesti o jezičkom izražajnom bogatstvu dopire, rekli bismo, uvriježena školska predstava o tome jeziku kao gramatičkoj njegovoj pravilnosti ili nepravilnosti, pravopisnim njegovim pravilima, zahtjevima pisanja maloga početnog i velikoga početnog slova, sastavljenog i rastavljenoga pisanja riječi, ijekavske zamjene jata, pisanja afrikatskih parova i suglasnika h, upotrebe zareza i drugih znakova interpunkcije itd., itd. Ta uobičajena školska predstava o vlastitom jeziku ustvari sputava naša šira znanja o njemu, tj. priječi čovjeka da dopre do viših sfera saznanja i svijesti o jeziku kao jedinstvenom jezgru i „zavičaju“ svoga mišljenja. Za našega čovjeka učiti vlastiti jezik uglavnom znači učiti njegova gramatička pravila, pravila pisanja i pravila govorenja. U takvom uskom i pragmatičnom odnosu spram jezika on rijetko ili nikako ne sagledava stvari onako kako to nauka zahtijeva, već slijedi uobičajeni tradicionalni, na školski način okoštali, gramatički princip u poznatoj famoznoj dihotomiji između onoga što je „pravilno“ u tome vlastitom jeziku i onoga što je u njemu „nepravilno“. A i kad je taj okvir maternjeg jezika u pitanju, u svijest govornika bosanskog jezika slabo dopire saznanje, bolje reći elementarno znanje, da se tu radi o okvirima opravdanih i podrazumijevajućih školskih zahtjeva usvajanja pravila standardnog jezika, tačnije njegove gramatike, a time i njegove ortoepske i ortografske norme, čiji se zahtjevi među sobom prilično razlikuju, ali što naš govornik, međutim, također slabo razlikuje. Pri tome se u savremenom naučnom smislu pred toga govornika postavlja zahtjev da on ne odbacuje ono što nije normirano odnosno standardizirano, već da se baš to što nije normirano upravo u školi objašnjava i time u stvari ukazuje na one dimenzije jezika koje su za čovjeka i njegov kulturni identitet mnogo važnije od dimenzije jezičke pravilnosti i normativnosti. A upravo je to i najveća slabost učenja maternjeg jezika u našoj školi; što ta škola ne umije, neće ili ne stiže maternji jezik sagledavati i tumačiti

drukčije, kao historičnu pojavu i pojavu velikoga izražajnoga bogatstva. To je ta „pojava“ kojom se onaj koji u školi uči vlastiti jezik sve više obogaćuje i postaje sposobniji da tim jezikom brusi ne samo formalnu stranu vlastitoga govorenja ili pisanje nego da brusi i vlastito mišljenje i poboljšava sposobnost i kreativnost toga svoga mišljenja. Ukazuje se u tom smislu mogućnost da se vlastiti jezik u takvome naučnijem i modernijem pristupu shvata ne samo kao bogatstvo i „bogaćenje tim bogatstvom“, odnosno njegovo učenje kao vlastito jezičko bogaćenje, već da se maternji jezik shvati kao mogućnost i kao velika šansa čovjekovoga usmjeravanja ka cjelovitijim svojim kulturnim spoznajama, do kojih put vodi kroz savladavanje njegovih neiscrpnih izražajnih mogućnosti. To su prije svega mogućnosti leksičkog i frazeološkoga bogaćenja, ovladavanja ritmom i intonacijom jezika, ovladavanje terminologijom znanja iz osnovnih nauka odnosno nauka i umjetnosti koje spadaju u opće čovjekovo obrazovanje, a onda posebno intenzivno iščitavanje književnosti na tome jeziku i dopiranje do vrhunskih estetskih dostignuća toga jezika. Tome bi se dodalo i jedno trajno i obavezno usmjerenje onoga koji u školi uči vlastiti jezik: da taj jezik s vremena na vrijeme sluša kod njegovih izvornih „organskih“ govornika, kod našega običnoga, tzv. narodnog čovjeka. Jer još uvijek važi ona stara predstava o jeziku da se on najčistije i najljepše govori u narodu. A najčistije i najljepše se piše u književnosti, da uz ovo dodamo.

I to su te izražajne mogućnosti vlastitog jezika, koje se u tzv. običnom govorenju ostvaruju i dostižu, a pogotovu se u pisanoj formi dostižu u književnosti na maternjem jeziku. Te izražajne mogućnosti vlastitog jezika imaju jednu, da kažemo, zadivljujuću sposobnost odnosno svojstvo. To je osobina da se te njegove organske mogućnosti u vidu svojevrsnoga bumeranga vraćaju svome izvornome govorniku i da ga obogaćuju ne samo svojim elementarnim sistemskim (gramatičkim) jezičkim znanjima nego da ga obogaćuju u smislu razvitka i usavršavanja govornikove sposobnosti da konkretnije i preciznije ne samo govori ili piše nego i da, isto tako konkretnije i preciznije, promišlja i misli. A to je shodno onoj Tolstojevoj jednostavnoj, ali svejedno velikoj, misli da kod čovjeka nisu u pitanju greške u jeziku, već je riječ o greškama u mišljenju.

Time, eto, na svoj način zaključujemo da je kod izvornoga govornika bosanskog jezika poveliki jaz između svijesti o jeziku i svijesti o mišljenju. On jezik zapravo razdvaja od mišljenja, čime ga isuviše formalizira, ali ga time ujedno i marginalizira. Savremena nauka bi i našega izvornoga govornika bosanskog jezika mogla voditi ka ovom saznanju, a time i do jednoga višega stupnja svijesti o vlastitom jeziku. A to je saznanje da je čovjekovo govorenje ili pisanje na vlastitom jeziku vjerna slika njegovog mišljenja, a ne slika njegovoga poznavanja tog maternjeg jezika. Pismen i učen čovjek to je onaj čovjek koji umije da misli. A to automatski znači da je to onaj čovjek koji umije jasno, izražajno i prihvatljivo i sasvim razumljivo da govori. Jer on svojim jezikom, sasvim nesvjestan toga, otkriva i nikako ne umije precijeniti, niti sakriti, stepen svoje intelektualne i misleće ličnosti, a time i nivo svijesti o vlastitom jeziku kao najkonkretnijem vidu i izrazu same te svijesti. Stoga se za jezik kaže da on nikad ne laže. Istina je i to da on „zna da slaže“, ali samo na svome površinskom nivou, a da ga njegova „dubinska struktura“, dostupna lingvističkom oku i uhu, jednako i nepogrješivo otkriva. Ili se veli: kaži, pa da vidim ko si. Ili se kaže ona narodna: Ako laže koza, ne laže rog. A rog je u ovoj narodnoj metafori u stvari – jezik. Jedini on je cjelovit svjedok zaokruženosti čovjekove historičnosti i cjelovitosti čovjekovoga mišljenja, zapravo sposobnosti i kreativnosti mišljenja. U tome smislu on jedini zaista „ne laže“.

& 3. Balkanski jezički supstrat i predslavenske jezičke interferencije kao posredni uzrok neuobličene svijesti o jeziku. Naslanjajući se na dva prethodno razmotrena pitanja direktno vezana za problem svijesti o jeziku, tačnije nedovoljno izgrađene svijesti o vlastitom jeziku, ovdje ću ukazati i na neke čisto historijske momente koji su također, istina posredno, morali uticati na formiranje i obilježja te svijesti, a u slučaju svijesti o bosanskom jeziku i na neka zaostajanja i nedorečenosti u samoj toj svijesti. Pošto je jezik prije svega historična pojava, konkretne historijske okolnosti kroz koje prolazi neka jezička zajednica djeluju i na samu svijest o tome jeziku, ne samo na taj jezik. Balkan je prostor drevnih kultura i civilizacija, tačnije prostor na kojem su

se te kulture i civilizacije ukrštale na poseban način. Geofizička pozicija Balkana u odnosu na drevne mediteranske kulture i civilizacije, a potom i njegova takva pozicija s obzirom na vjerska ukrštanja i, naravno, etnička ukrštanja, koja su se odvijala baš na tome prostoru, stvarali su jednu složenu i slojevitu sliku. Trajno obilježje te slike je neprekinuta dinamičnost, ali i ciklična prekidanja etničko-vjerskih kontinuiteta, makromigraciona i mikromigraciona dinamičnost i postojano mijenjanje i ukrštanje etničkokulturnih slojeva na ovome prostoru. To je područje na kojem se neprekinuto sijeku, dodiruju pa i sukobljavaju interesi onih čija matica nikada nije bila na tome prostoru. A upravo takav slučaj je i sa samom Bosnom unutar toga balkanskoga prostora. Prije doseljavanja Južnih Slavena Balkan je region na kojem se prelamaju uticajne sfere Istočnog i Zapadnog rimskog carstva, područje na kojem se sijeku zapadna i istočna kršćanska crkva. To je prostor na kojem žive starinački njegovi etnosi, ali preko kojih „prelaze i nalijeću“ i oni etnosi koji ga se dotiču „mimohod“.

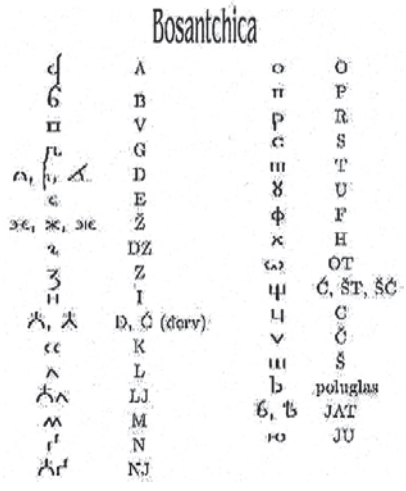
Starinački balkanski etnosi, prije svega ilirski, a zatim i trački, u jednoj međusobnoj svojevrsnoj balkanskoj predslavenskoj simbiozi žive i u drugim vidovima simbioza sa npr. arijanskogotskim etničkim elementom, a sve u sklopu dominirajućega rimskog uticaja i prevlasti, pa se tako ta, i inače složena, etnička slika još više usložnjava. Posljedice tih složenosti i usložnjavanja svoje najdublje tragove ostavljaju upravo u jezičkim simbiozama, u tzv. jezičkome balkanskom supstratu, prije svega leksičkom supstratu, koji je izuzetno složen i izukrštan i kao takav nauci tek donekle poznat. U vremenu od nekoliko vijekova (od 7. do 9. stoljeća) dolazi do prevlasti južnoslavenskoga etnosa, a tako i južnoslavenskih dijalekata. U takvim kretanjima i promjenama prostor Bosne, kao središnji balkanski prostor, kao geofizičko i kulturnohistorijsko „srce Balkana“, u sebi nasljeđuje sve te šire okolnosti miješanja i međuuticaja. Tako se i srednjevjekovna država Bosna, sa svojim začecima već u 9. stoljeću, javlja kao dovoljno prepoznatljiv prostor ne samo u geografskom već i u državno-političkom, a potom, naravno, i u etničko-kulturnom, dakle i u jezičkom smislu. Bosna je prostor na kojem se sijeku interesi zapada i istoka, najprije u vjerskom pogledu, a onda i u etničkom

i u državnom smislu. Bogumilski etnos je ustvari začetak bosanske teritorijalne, ali i vjerske i etničke autentičnosti, koji se na specifičan način odupire kršćanskom učenju i sve više se ispoljava kroz vlastito vjersko učenje prepoznatljivo pod okriljem Crkve bosanske. To je vrijeme kad se u srednjevjekovnoj državi Bosni počinje razvijati pismenost prvotno na staroslavenskoj glagoljici i ćirilici, koja će vremenom sve više odstupati od crkvenih staroslavenskih uzusa, naginjući većoj bliskosti između govornoga i pisanog jezika i tako se sve više daljeći od jezika staroslavenskih tekstova. To je vrijeme kada se formira bosanska redakcija staroslavenskog jezika, a koja se vremenski poklapa sa govornom fazom razvoja starobosanskog jezika. U toj redakciji ćirilica razvija svoje specifične forme zapadne, odnosno bosanske ćirilice, kasnije nazvane bosančicom, a glagoljica se javlja sa svojim specifičnim bosanskim poluoblim formama, pa se zbog toga u nauci zove poluobla bosanska glagoljica. Srednjevjekovna bosanska pismenost ima tri svoja glavna vida; crkvenu pismenost, administrativno-pravnu i lapidarnu pismenost. Sve te tri vrste pismenosti imaju svoj autentični evolutivni tok, da bi svoj uspon doživjele u doba najvećeg uspona i same bosanske države. Padom bosanske države i postepenim iščezavanjem i samoga bogumilskoga etnosa, koji uglavnom prihvata islam, ta pismenost također doživljava svoj pad i vremenom se gasi.

Sve te historijske okolnosti na svoj način grade i naše historijske predstave o vlastitom bosanskom odnosno bošnjačkom etničko-jezičkom kontinuitetu i diskontinuitetu. Prestižna tradicija pismenosti i čitava jedna prepoznatljiva i priznata pisarska škola kultiviranoga jezika srednjevjekovne, prije svega administrativno-državne, komunikacije i viševjekovnoga djelovanja pismenosti bosanskih vladarskih kancelarija, a onda i crkvenoga učenja specifičnoga vjerskoga elementa kakav je bogumilski (koji se u jezičkom smislu na poseban način oslikava u originalnim bosaničnim pisanim tragovima na kamenu, u bogatoj bosanskoj epigrafici), dugo vremena u nauci nisu bili dovoljno poznati, ili su tumačeni na nedovoljno naučno utemeljen način, ili su zanemarivani, marginalizirani, prešutkivani ili negirani. Sve te praznine, koje naša filološka nauka uveliko i danas nasljeđuje, ostavile su na svoj način dubokoga traga i u našoj svijesti o

Glagoljica			Ćirilica		Ime slova	Transliteracija	Čita se kao
Obla	Uglata	Brojevna vrijednost	Slovo	Brojevna vrijednost			
ⰰ	ⰰ	1	а	1	azъ	a	a
ⰱ	ⰱ	2	б	—	buky	b	b
ⰲ	ⰲ	3	в	2	vědě	v	v
ⰳ	ⰳ	4	г	3	glagoljo	g	g
ⰴ	ⰴ	5	д	4	dobrě	d	d
ⰵ	ⰵ	6	є	5	estъ	e	e/je
ⰶ	ⰶ	7	ж	—	živěti	ž	ž
ⰷ	ⰷ	8	ѕ	6	zělo	ʒ	dz
ⰸ	ⰸ	9	з	7	zemli	z	z
ⰹ	ⰹ	10	и	10	iže	i	i/j/ji
ⰺ	ⰺ	20	и	8	i	i	i/j/ji
ⰻ	ⰻ	30	(h)	—	derv	ǵ/j	ǵ/j
ⰼ	ⰼ	40	к	20	kako	k	k
ⰽ	ⰽ	50	л	30	ljudie	l	l/lj
ⰾ	ⰾ	60	м	40	myslite	m	m
ⰿ	ⰿ	70	н	50	našь	n	n/nj
ⱀ	ⱀ	80	о	70	onъ	o	o
ⱁ	ⱁ	90	п	80	pokoi	p	p
ⱂ	ⱂ	100	р	100	rьci	r	r/rj
ⱃ	ⱃ	200	с	200	slovo	s	s
ⱄ	ⱄ	300	т	300	tvrdo	t	t
ⱅ	ⱅ	400	оу ѹ	400	ukъ	u	u
ⱆ ⱇ	ⱆ ⱇ	500	ф	500	frьtь	f	f
ⱈ	ⱈ	600	х	600	hěrъ	h	h
ⱉ	ⱉ	700	ѡ	800	otъ	ǒ	o
ⱊ	ⱊ	800	ц	—	ьta	č	št/šč/ć
ⱋ	ⱋ	900	ц	900	ci	c	c
ⱌ	ⱌ	1000	ч	90	črъvь	č	č
ⱍ	ⱍ		ш		ьa	š	š
ⱎ	ⱎ '		ъ		jorь	ъ	a/ø
ⱏ ⱐ ⱑ ⱒ			ы ъı		jery	y	ü (ostrašnje ii)
ⱓ	'		ь		jerь	ь	a/ø
ⱔ	ⱔ		ѣ		ětь	ě	je/ja
ⱕ	ⱕ		ю		ju	ju	ju
			ıa		ja	ja	ja
			ıe		je	je	je
ⱖ			ѧ ѧ	900	ęsь	ę	e^n
ⱗ			ѫ		ǫsь	ǫ	o^n
ⱘ			ıѧ		jęsь	ję	je^n
ⱙ			ıѫ		jǫsь	jǫ	jo^n
ⱚ	ⱚ		ѳ	9	thita	th	th
			ѯ	60	kai	ks	ks
			ѱ	700	psi	ps	ps
ⱛ	ⱛ		ѵ	400	ižica	i	i

STAROSLAVENSKA GLAGOLJICA

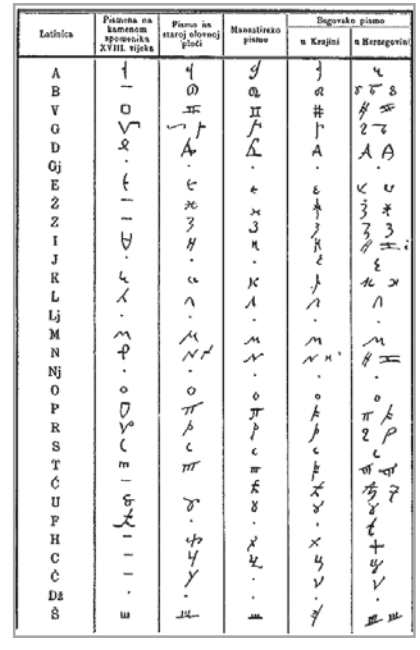
STAROSLAVENSKA GLAGOLJICA – BOSNAČICA

jeziku ovoga prostora. Taj jezik, kako vidimo, od tih starih vremena nikad nije imao uobičajeno obilježje pravolinijskoga kontinuiteta. Prije bi se moglo reći da je imao obilježje „krivolonijskoga" kontinuiteta ili specifičnoga balkanskoga jezičkoga diskontinuiteta, supstratske simbioze i srednjevjekovnoga naslanjanja na tu supstratsku predslavensku etničko-jezičku sliku Balkana, a u našem slučaju prije svega Bosne, kao središnje tačke toga prostora.

Dakle, mi u našim predstavama o jeziku još iz svojih, čak i u nauci nejasnih, historijskih predstava nosimo dio i vlastitih nejasnoća u predstavama o onome što je osnovni element pamćenja i historičnosti toga pamćenja. Taj osnovni element je jezik odnosno porijeklo jezika i njegovo razvijanje i nasljeđivanje u dugom vremenskom rasponu, od predsrednjevjekovlja, preko srednjega vijeka i nakon srednjega vijeka do novijih vremena i do ovoga našeg vremena. U tome smislu naš bosanski čovjek nasljeđuje dva kruga prilično maglovitih predstava o samome sebi i svojim korijenima. Prvi je krug širi balkanski, a drugi je krug uži bosanski. Jedan sa drugim spiralno su povezani, tačnije uvezani, s tim što je ovaj drugi bosanski u stvari krug koji se tiče razumijevanja vlastitoga prostora kao centralne i na Balkanu najsloženije tačke. To je ona tačka na kojoj se, i preko koje se, sijeku širi procesi i interesi iz prvoga kruga, onoga balkanskoga, a koji je i sam prostor složenoga naslijeđa a i prostor na kojem se ukrštaju interesi onih etničko-vjerskih, državnih i uopće kulturnohistorijskih centara i sila čija matica nikad nije bila na balkanskome tlu.

& 4. Jezičke interferencije u vrijeme od 16. do 19. stoljeća i njihov posredni odraz na svijest o bosanskom jeziku. Bosna, kao prostor i kao etnička, vjerska i jezička matica međusobnog supstratskoga balkanskog i srednjevjekovnoga bogumilskoga kontinuiteta, narednih nekoliko vijekova nakon propasti bosanske države i pada pod osmansku vlast u kulturnohistorijskom smislu doživljava radikalan zaokret. To se ogleda u raznovrsnim novim i drukčijim vidovima života, uključivanja u drukčije civilizacijske, vjerske, i naročito jezičke, kontakte. U pitanju su primanja sve intenzivnijih

uticaja u sklopu unutarnjeg ustrojstva Osmanskoga carstva, koji su zračili sa istoka, a koje je, naročito u prva dva vijeka vladavine, i na ovim prostorima širila veoma moćna osmanska država. Bosna tako postaje i dugo vremena opstaje kao najzapadnija oblast Osmanskoga carstva isturena prema Evropi. Ali ta oblast u toku čitava četiri vijeka turske vladavine ipak čuva vlastita obilježja svoje terirorijalno-kulturne, etničke i jezičke prepoznatljivosti, pa čak i konture izvjesne, uvjetno rečeno, državnosti i samostalnosti, naravno shodno tadašnjim prilikama odnosa među regijama i pokrajinama u sklopu Osmanskog carstva. Dvije su najkrupnije promjene do kojih dolazi padom pod tursku vlast: prva je masovna islamizacija autohtonoga, većim dijelom, bogumilskoga i, manjim dijelom, kršćanskoga bosanskoga etnosa i uopće pojava i širenje osmansko-islamskih civilizacijskih tekovina. Pri tome Bosna ne biva samo prostor koji prima takve uticaje već i prostor koji ih na svojevrstan način od sebe i odašilja. Bosna postaje i dosta značajna pokrajina u Osmanskom carstvu, veoma važna za to carstvo prije svega vojnostrategijski i unutardžavno, u smislu teritorije i čuvanja, pa i širenja i pomjeranja, zapadne granice prema Evropi. Druga krupna promjena povezana je sa ovom prvom i njome znatno i uvjetovana. To je postepeno ulaženje i uključivanje Bosne u jedan drukčiji civilizacijsko-kulturni prostor, preko kojega se, i putem kojega se, Bosna vezuje sa drevnim istočnim kulturama, najstarijom perzijskom, potom i arapskom, pa, naravno, i samom turskom. Tako dolazi do sve intenzivnijega kontakta sa orijentalnim jezicima, zapravo sa arapskim pismom, posredstvom prije svega arapskoga jezika Kur'ana, a potom i sa drugim bogatim pisanim naslijeđem toga jezika. Ono što je najbitnije, vezano za jezičku situaciju najslojevitije i najsloženije, jeste to da Bosna pod Osmanskim carstvom doživljava intenzivne kontakte prije svega sa turskim jezikom, govornim turskim jezikom, ali i pisanim jezikom osmanske administracije i ima raznovrsne druge vidove upotrebe toga jezika. U isto to vrijeme traju intenzivni i raznoobrazni kontakti sa arapskim jezikom, koji praktički, svojom prestižnošću, kao jezik Kur'ana i islama, cjelovito prožima jezičku komunikaciju i uopće svaku kulturnu djelatnost na ovim prostorima, a pogotovu biva dominirajući jer je arapsko pismo

RAZLIČITI OBLICI PISANE BOSANČICE

bilo i jedino pismo na kojem su se u to vrijeme pisala i sve tri ova orijentalna jezika. Perzijski jezik, kao jezik sa najvišim stupnjem književnojezičke kultiviranosti i, prije svega, poetskojezičke usavršenosti i prestižnosti, ove kontakte čini još složenijim.

Dolazi do jezičkih interferencija u specifičnim okolnostima odnosa između orijentalnih jezika i domaćega jezika, čija je matica u Bosni, a koji je pretežno govorni jezik. Pisana djelatnost na njemu nakon pada Bosne zamire i gotovo iščezava, a zamjenjuje je sve raširenija pisana djelatnost upravo na sve tri ova jezika, na turskom, arapskom i perzijskom. To je specifičan vid međujezičkih kontakata koji lingvističkoj teoriji do tada nije mogao biti poznat, s tim što ni do dana današnjega savremena lingvistička teorija nije razradila ni ozbiljnije utemeljila ovaj tip kontakata i interferencija. Ne radi se ovdje o kontaktima između npr. dva jezika na govornom planu, kako je to inače uobičajeno u teoriji jezičkih kontakata. Ne radi se ovdje ni o međusobnom kontaktu dva pisana jezika, kako se to u teorijskom, a i u konkretnom kulturnohistorijskom, smislu također najčešće dešava. Ovdje se uopće ne radi o „dvojnosti“ kontakata već o jednome netipičnome i svojevrsnome tipu kontakta koji karakterišu sljedeći međuodnosi: **1**. Jezik primalac, domaći jezik, jeste govorni jezik, ali i sam prilično nedefiniran, nenormiran i nestandardiziran, sa svojim nejasnim odnosom prema govorima u njegovoj dijalekatskoj bazi. Taj isti domaći govorni bosanski jezik razuđen je ne samo teritorijalno, po principu poznatoga srednjevjekovnoga predmigracionoga bosansko-humskoga križa, sa zapadnim ikavskim govorima i istočnim ijekavskim i sa sjevernim šćakavskim i južnim štakavskim govorima, već je razuđen i etničko-vjerski. Njime se, naime, tada služe pripadnici različitih vjerskih skupina i donekle, makar to u to vrijeme bilo i vrlo neodređeno i maglovito, i pripadnici etničkih grupa među sobom nerazdijeljeni po jezičkom ili nekom drugom principu, već razdijeljeni jedino po principu vjerske pripadnosti. Taj jezik prima uticaje prestižnih orijentalnih jezika, s tim što se svi ti uticaji u njega slivaju na govornom planu, a još nemaju svoga odraza na bosanski pisani jezik. Domaći stvaraoci, naime, uglavnom pišu na nekome od tri prestižna jezika Osmanskoga carstva, a samo manji njihov dio kombinira arapsko

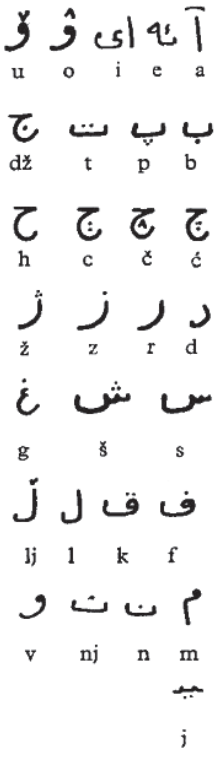
pismo sa domaćim bosanskim jezikom, u okviru daleko slabijih književnih dometa jedne posebne vrste literature nazvane alhamijado-literatura. **2**. Jezici davaoci, tj. turski, arapski i perzijski, na jezik primalac, i to najvećim dijelom na govorni idiom jezika primaoca, djeluju, da tako kažemo, iz dva pravca: **a**) iz pravca govornoga jezika; najviše turskog, ali dijelom i arapskog, najmanje perzijskog i **b**) iz pravca pisanog jezika, koji je i najznačajniji pravac djelovanja i najnaglašeniji i najrašireniji. Takvi vidovi djelovanja prestižnih jezika toga vremena na domaći jezik, koji je historijski na svoj način i u govornom pogledu, a pogotovu u smislu pisanog jezika, ipak bio tek u svome predstandardizacijskome formiranju, morali su ostaviti duboke tragove u jeziku primaocu i znatno mijenjati, ako ne njegovu strukturu, a ono sigurno njegov leksički fond. Taj fond se naslojavao na prethodni zatečeni balkanski supstratski, kako smo vidjeli i sam vrlo složen, to čineći u vidu i vlastite orijentalne slojevitosti, naročito one etimološke. Naime, mnoge riječi primane iz turskog jezika ustvari su riječi koje je turski jezik preuzimao iz arapskog. A mnoge riječi koje se u bosanskom etimološki određuju kao arabizmi, u arapski jezik su primane iz perzijskog. Tako se sva ta etimološka historijska hijerarhičnost na poseban način počela oslikavati i u samome bosanskom govornom, a potom i u pisanom jeziku. **3**. Sva ta tri orijentalna jezika, koja su u doba osmanske vladavine na različite načine upotrebljavana u Bosni, ili uopće u naučnim i umjetničkim djelima naših ljudi koji su ta djela pisali na orijentalnim jezicima, grafijski su bila objedinjena arapskim pismom, pa je uticaj i širenje toga pisma u Bosni jedan poseban fenomen.

Unatoč svim ovim momentima koji ukazuju na prestižnost uticaja orijentalnih jezika na bosanski jezik u osmansko doba, ipak je svojevrstan fenomen i to da je taj bosanski za čitavo vrijeme osmanske vladavine neprekinuto upotrebljavan, i to prije svega na govornom nivou. Općepoznato je, a to se često navodi i ističe, da se u Bosni za čitavo vrijeme turske vladavine nije masovnije govorilo turski. Sve se zapravo svodilo na pojedinačno poznavanje turskog jezika, a nikako i nigdje na unutaretničko komuniciranje njime. Još manje se to masovnije komuniciranje može odnositi na

arapski jezik, a najmanje, naravno, na sam perzijski jezik. I upravo u tome i takvome historijskom razvoju jezičkih odnosa, domaći jezik ostaje u neprekinutoj upotrebi, da bi se, posebno u drugoj fazi osmanske vladavine, javljala sve intenzivnija pisana aktivnost na bosanskom jeziku arapskim pismom. U vezi s tim javljala se kod naših stvaralaca i sve izraženija svijest o bosanskom jeziku, tačnije svijest o nazivu bosanski jezik. Ta svijest je, opet, na svojevrstan način odražavala svijest našeg čovjeka o tome da je Bosna njegov matični prostor, da je njegov jezik slavenskoga porijekla, naslijeđen, naravno, iz predturskoga vremena i da prisne veze sa orijentalnom civilizacijom, prije svega kroz islam i islamsku duhovnost, ne znače da naš etnos gubi svijest o svojoj bosanskoj postojbini i o svome bosanskome jeziku kao konkretnom izrazu i dokazu te svoje postojbine. Mada je bosanski etnos sačuvao svijest o sebi i o svome jeziku, viševjekovne interferencije ovoga tipa morale su ostavljati i drukčijega traga kod našega čovjeka u poimanju same te svijesti i u snazi i postojanosti te iste svijesti. Naime, za čitavo vrijeme turske vladavine vlastiti bosanski jezik nije mogao igrati prestižnu administrativno-kulturnu ulogu i on je uvijek zaostajao na marginama takve upotrebe. On je bio izrazito govorni jezik i u svijesti našeg čovjeka tih vremena duboko se uvriježila predstava o ogromnom raskoraku između govornog i pisanog jezika, a time formirala i neka vrsta distance prema samome pisanom jeziku, prema jeziku na višem kulturnom nivou. A sa druge strane, u takvim okolnostima izrazitoga raskoraka između govornog i pisanog jezika i upotrebe domaćeg jezika samo u govornoj sferi, mogla se kod našeg čovjeka formirati svojevrsna distanca i uopće prema vlastitom jeziku, u smislu njegovoga nedovoljnoga shvatanja i uloge u čovjekovom kulturnom životu, čak u smislu i nekog vida potcjenjivanja toga vlastitog jezika, koji je samo „jezik čaršije i mahale“, a nije, ili je u sasma slabašnoj mjeri, i jezik knjige. Istina je da on nije bio ni zabranjivan niti zvanično od vlasti potiskivan, minimiziran ili omalovažavan. On je to bio na posredan način, kroz snagu i prestižnost turskog i arapskog jeziku i kroz književnoestetsku afirmaciju i neprikosnoveni književni ugled perzijskog jezika. Sam podatak da su naši učeni ljudi i stvaraoci pisali na orijentalnim jezicima, a manje

učeni i manje nadareni na svome vlastitome jeziku (i arapskim pismom) puno govori o tim neminovnim tragovima koje je to vrijeme ostavilo i u samoj našoj svijesti o bosanskome jeziku. Reklo bi se, meteforički i manje naučno, da je u to doba u Bosni viša inteligencija, uopće viši slojevi, ulema, državnici itd., da su oni bili ti koji su i same ove orijentalne jezike „afirmirali" i forsirali svojim djelovanjem, a ustvari su oni njih afirmirali ili su se ti stvaraoci pomoću njih, pomoću znanja tih jezika afirmirali. Jer ti su jezici u to doba naprosto bili prestižni, kulturno afirmativni i mjerodavni. Što boljem ovladavanju njima svakako se težilo. Ti naši korisnici orijentalnih jezika kroz same te jezike afirmirali su se i duhovno ispoljavali i bili pomoću njih i pomoću znanja o njima u trendu i duhu vremena, osvajali i čuvali svoje visoke pozicije u društvu, i pomoću njih se u tome društvu uspinjali do visina do kojih su se mogli uspeti, bez obzira na to da li su motivi njihovih uspinjanja bili idealistički ili karijeristički. A bosanski jezik kao da je „pamtila" i čuvala prije svega, i najviše, „bosanska fukara", i sama daleko od kulture i kulturnih centara, ali ipak, za nevolju, makar i polusvjesna toga svoga domaćega jezika bosanskoga. I možda su upravo tu, u tom i takvom socijalnom apsurdu i raskoraku začeti i prvi naši dublji ne samo jezički već i etničko-nacionalni kompleksi niže vrijednosti u odnosu na druge neke tuđe vrijednosti, koje su u Bosni, silom historije i silom vlasti i moći, uvijek bile nametane, univerzalnim i općevremenskim životnim zakonom jačega, bogatijega, „kulturnijega".

Tako se već tada, u to osmansko doba, bosanski jezik dugo vremena mogao nalaziti u tome svome procijepu između dominacije „etimološki drukčijih", genetski i tipološki nesrodnih i prostorno udaljenih orijentalnih jezika, ali ustvari široko odomaćenih u pisanoj upotrebi, i svoje krhke egzistencije pod okriljem polusvijesti našega čovjeka o tome ko je on i šta je on i otkuda on i kojim jezikom je to on određen i utemeljen. A u tome njegovom procijepu kao da je negdje u njemu ipak uvijek tinjalo neko neodređeno, nedefinirano i neartikulirano saznanje da taj njegov domaći jezik ipak nije taj neki drugi, treći ili četvrti od prestižnih i kulturnih, ma koliko oni bili raširenij, priznatiji i moćniji i bez obzira na to što se sa tim drugim jezicima i njihovim arapskim pismom

ARABICA ILI AREBICA OBLIK JE ARAPSKOG PISMA PRILAGOĐEN FONETSKOM PRAVOPISU BOSANSKOG JEZIKA

vijekovima živjelo u intenzivnim kontaktima i interferencijama. Unutar tih kontakata i interferencija jezik toga bosanskog etnosa uglavnom je primao, a malo davao od sebe tim drugima, opet iz historijskih razloga prestižnosti drugih nad našim prostorima i pripadanja našega bosanskoga prostora nekim drugim širim, većim i puno moćnijim centrima, državama, kulturama i civilizijama. Koliko god to zvučalo nemoderno i postideološki, tačnije „marksistički", čini se da su viši slojevi bosanskog etnosa iz svojih „klasnih" interesa „višega opstanka" usvajali i afirmirali one vrijednosti koje su bile prestižne u određenom vremenu, a nisu bile niti mogle biti vlastite i autohtone vrijednosti, kakav je slučaj i sa samim bosanskim jezikom toga vremena, pisanim prije svega. Pojava upotrebe rukopisne bosančice u poznatim krajišničkim pismima za taj procijep bosanskoga jezika toga vremena ne znači baš mnogo, jer ta pisma ipak nisu književnost, ma koliko nam se činilo da u njima ima i nešto elemenata epistolarne literature. Prije svega, namjenski i sadržajno, oni književnost nisu, mada u historijskom smislu na jedan poseban način to i mogu biti. Sa druge strane, ta pisma nisu pisana „bosanski" iz patriotskih razloga niti iz razloga jače svijesti koju su tada o vlastitom etnosu i jeziku mogli imati krajišnički kapetani, begovi, age, dizdari i drugi, već su pisana domaćim jezikom da bi ih oni drugi, sa one strane bosanske odnosno turske granice mogli razumjeti. I oni sa druge strane turske međe svojim susjednim „domaćim Turcima" obraćali su se domaćim „bosanskim" jezikom, a ne nekim od zvaničnih orijentalnih jezika, čija je pisana upotreba bila daleko poznatija i priznatija, a kojoj su oni bili sasvim nevični, čak i iz ideološko-vjerskih razloga puno nevičniji i od ovih svojih komšija, i samih nevičnih tim jezicima. Istina je i to da su krajišnička pisma pisana u neke vrste bosanskim vladarskim kancelarijama kao vid nastavljanja djelovanja srednjevjekovne bosanske pisane kancelarije i da se u njihovome tonu i sadržaju sluti izvjesno prisustvo svijesti upravo o takvoj vezi i nekom dosta maglovitom kontinuitetu sa srednjim vijekom. Ali to nije bio cjelovit i jasan iskaz očuvane svijesti o samome vlastitom jeziku, već je to više bio izraz očuvane svijesti o vlastitome višem društvenome porijeklu, položaju i regionalnoj moći, mada kroz ta pisma provijavaju i dragocjeni

moralni kodeksi toga vremena, koji su krasili tadašnjega čovjeka i odnose među ljudima, čak i bez obzira na društvene slojeve i hijerarhiju njihove prestižnosti, nadređenosti ili podređenosti.

Zaključili bismo da je upotreba jezika u osmansko doba, tačnije orijentalnih jezika u odnosu na domaći bosanski, ostavila i dublje tragove u strukturiranju nivoa i karaktera te svijesti o svome jeziku, naravno njegovoj historijskoj utemeljenosti, pri čemu je bosanski ipak dugo vremena tavorio u drugome planu i nije mogao biti jezikom šire zvanične komunikacije, niti jezikom nauke i umjetnosti, a, naravno, ni jezikom vjere. Primjeri alhamijado-literature, bosanskoga jezika na arapskom pismu u književnom stvaralaštvu, s jedne strane, i krajišničkih pisama na rukopisnoj bosančici, sa druge strane, ipak bar djelimično ukazuju na to da raskoraci i praznine u historijskim predstavama našega čovjeka o njegovome kulturnome porijeklu i razvitku nisu ostajali sasvim bez oslonca. Nisu ostajali bez nekih „sporadičnih" kulturnohistorijskih refleksa, koji su ipak morali biti i odrazi kakvoga-takvoga izvjesnoga i čuvanja i pamćenja u toj svijesti o tome da se nije na ovim prostorima nikada bilo „repa bez korijena" i da su neke veze sa prošlošću i neka saznanja o toj prošlosti bili ugrađivani u naše jezičke predstave o vlastitom identitetu. Ovdje je u pitanju naša svijest o jeziku, u slučaju ovih izuzetaka svijest u pozitivnom smislu riječi, dakle, na neki način, koliko god krhka, ali ipak čuvana svijest i donekle očuvana svijest o svome maternjem jeziku.

& 5. Kraj 19. i početak 20. stoljeća i austrougarska faza konfliktnosti svijesti o bosanskom jeziku. Dolazak Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu i povlačenje granice Osmanskoga carstva sve više prema jugoistoku značilo je još jedan radikalan preokret koji je zadesio ovaj prostor i još jednu novu historijsku traumu. Orijentalna kultura i orijentalni jezici, sa svojom četverovjekovnom tradicijom na ovom prostoru, ostavljaju svoje duboke tragove u bosanskom jeziku, u rezultatu dugotrajnih interferencija, a islam u to vrijeme, naravno, ima svoje specifične i ekspanzivne načine širenja i dubokoga ukorjenjivanja u duhovnom biću bosanskog čovjeka. Nova vlast, međutim, sa

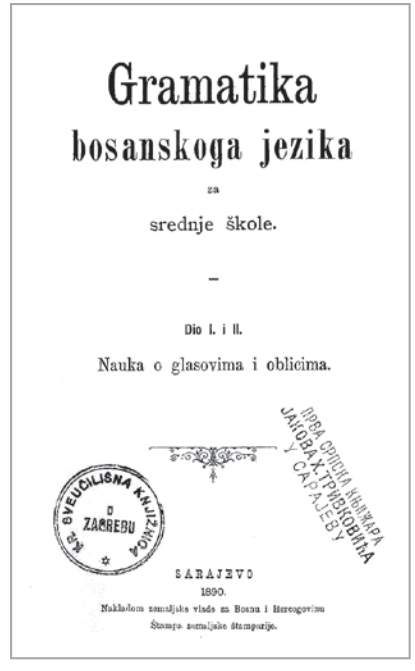

UDŽBENIK GRAMATIKE BOSANSKOG JEZIKA IZ 1890. GODINE – KORICE

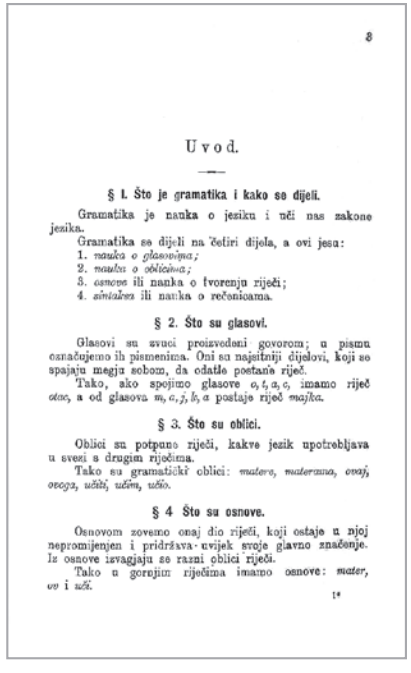
sobom donosi drugu i drukčiju religiju, sasvim drukčiju i evropskiju kulturu i, konačno, i drugi jezik. Sve ono što se do te duboke promjene u Bosni razvijalo i granalo kao čitav jedan splet etničko-kulturno-vjerskih i jezičkih simbioza, dolaskom nove i drukčije države i drukčijega carstva na svoj način je zaustavljeno i došlo u pitanje. Došlo je u pitanje čak i unatoč tome što je Austro-Ugarska od samih početaka u Bosni i Hercegovini, reklo bi se, vodila jednu vrlo promišljenu i sračunatu, politički i naučno-strategijski osmišljenu i organiziranu dugoročnu akciju, čiji cilj nije bio prigušivanje kulturnih vrijednosti toga prostora, već, naprotiv, afirmiranje tih vrijednosti na jedan organiziraniji, moderniji i civiliziraniji način u evropskom smislu riječi. Uprkos tim naporima Austro-Ugarske, koja se prema zatečenim vjerskim i kulturnim vrijednostima i slobodama odnosila sa puno tolerancije i podrške i koja je stremila tome da utemeljenije institucionalno zaštiti te vrijednosti i da ih organizirano i dalje naučno sakuplja, evidentira i proučava, historijskom inercijom i njenim zakonomjernostima nova država i nova vlast mnogo toga što nasljeđuje od prethodne države morala je odbacivati, potiskivati, zanemarivati i zaboravljati. Pozitivna uloga Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovioni odnosi se uglavnom i na stav tolerancije i poštivanja raznovrsnih vidova ispoljavanja vjerske svijesti i pripadnosti različitim religijama, što se posebno odnosi na poštivanje vjerskih sloboda najbrojnijega muslimanskog stanovništva. To isto stanovništvo, međutim, ovoga puta se našlo u drugoj i drukčijoj vrsti kulturnog i jezičkoga procijepa, nego je to bio slučaj sa procijepom između domaćega bosanskog jezika i orijentalnih jezika u osmansko doba. Gotovo preko noći, da tako kažemo, muslimani, odnosno Bošnjaci u etničkom smislu, postali su „nepismeni“. Ta njihova nepismenost odnosila se, naravno, na latiničko, evropsko pismo, koje donosi austrougarska vlast, a koje to stanovništvo prima sa odbojnošću kao „kaursko pismo“, „inovjerničko pismo“, njemu nesvojstveno, sa kojim ga iz njegove kulturne prošlosti i pamćenja ništa nije vezivalo. Također preko noći, njegova dotadanja znanja arebice, koja su naročito putem vjerskih škola bila duboko zašla među muslimansko stanovništvo, gotovo stoprocentno pismeno u osmansko doba, nisu više „pila vode“. Ta vrsta pismenosti radikalno je gubila pozicije jer

više nije bila dio niti državnog niti kulturnoinstitucionalnoga sistema, već je skliznula u prostore kulturnoga naslijeđa i folklorizma. Proučavanje i pohranjivanje toga naslijeđa nova vlast, istina, ne samo da nije onemogućavala već ga je i forsirala, na žalost u granicama svojih interesa i svoga koncepta novoosnovanih naučnih, kulturnih i obrazovnih institucija u Bosni i Hercegovini.

Kako se postepeno moralo odricati tih orijentalno-arebičkih naslijeđa i znanja i takve vrste pismenosti, te ipak, makar i bez prave želje i volje, primicati se zapadnoj jaziji i usvajati nove sadržaje unutar drukčije ustrojene i usmjerene države, tako se sad govornik bosanskog jezika našao u još jednoj, unekoliko drukčijoj, vrsti jezičkog raskoraka. Naime, odbojnost prema drukčijem pismu, koje je sámo po sebi dovodilo u pitanje općeusvojenu arebicu, u Bosni se prenosila i na odbojnost prema njemačkom jeziku kao zvaničnom jeziku državne administracije. Postojeće i novoformirane kulturne institucije Bošnjaka i izrasli pojedinci, naučni ili književni stvaraoci, čija je svijest o jeziku kao kulturnom identitetu i pisanoj tradiciji ipak bila puno jača nego ta svijest kod običnoga izvornoga govornika bosanskog jezika, ulagali su puno truda da se što više priklone svome maternjem bosanskom i takvom svojom jezičkom pripadnošću lakše prebrode traumu gubitka orijentalnih jezika i „nedobrodošloga“ ulaska u Bosnu tuđinskog i „kaurskoga“ njemačkog jezika. Naprema tako usmjerenim refleksivnim historijskim stremljenjima jednoga maloga dijela bošnjačke inteligencije stajala je ogromna masa govornika bosanskog jezika, zbunjena, ošamućena i opterećena prije svega brigama vjerskoga opstanka, a manje kulturnoga i jezičkoga. Odlazak Turske i dolazak Austrije prije svega doživljavao se kao poraz i iznevjerivanje vlastite vjere od strane vladajuće države i nametanje druge vjere od strane nove države i opasnost gubljenja vjerskih sloboda. Te vjerske slobode, kod našeg čovjeka tada više intuitivno i emotivno, a manje organizaciono i institucionalizirano, manje i na nivou individualne svijesti, tada nisu mogle biti ni po čemu u toj svijesti povezane sa poimanjem i doživljavanjem etničko-nacionalnih ili jezičkih sloboda, jer se glavnina svijesti kretala oko vjerskoga a ne nacionalnoga. Ovaj drugi, etnički aspekt svijesti, a pogotovu jezički

Gramatika
bosanskoga jezika
za
srednje škole.
–
Dio I. i II.
Nauka o glasovima i oblicima.
SARAJEVO
1890.
Nakladom zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu
Štampa zemaljske štamparije.

UDŽBENIK GRAMATIKE BOSANSKOG JEZIKA IZ 1890. GODINE – UNUTARNJA NASLOVNA STRANICA

3

Uvod.

§ 1. Što je gramatika i kako se dijeli.

Gramatika je nauka o jeziku i uči nas zakone jezika.

Gramatika se dijeli na četiri dijela, a ovi jesu:
1. *nauka o glasovima;*
2. *nauka o oblicima;*
3. *osnove* ili nauka o tvorenju riječi;
4. *sintaksa* ili nauka o rečenicama.

§ 2. Što su glasovi.

Glasovi su zvuci proizvedeni govorom; u pismu označujemo ih pismenima. Oni su najsitniji dijelovi, koji se spajaju medju sobom, da odatle postane riječ.

Tako, ako spojimo glasove *o, t, a, c,* imamo riječ *otac*, a od glasova *m, a, j, k, a* postaje riječ *majka.*

§ 3. Što su oblici.

Oblici su potpune riječi, kakve jezik upotrebljava u svezi s drugim riječima.

Tako su gramatički oblici: *matere, materama, ovaj, ovoga, učiti, učim, učio.*

§ 4 Što su osnove.

Osnovom zovemo onaj dio riječi, koji ostaje u njoj nepromijenjen i pridržava svijek svoje glavno značenje. Iz osnove izvadjaju se razni oblici riječi.

Tako u gornjim riječima imamo osnove: *mater, ov* i *uči.*

1*

UDŽBENIK GRAMATIKE BOSANSKOG JEZIKA IZ 1890. GODINE – STRANICA UVODA

aspekt te bosanske svijesti, ipak nije bio toliko svojstven i blizak muslimanskom etnosu odnosno Bošnjacima islamske vjeroispovijesti. Tako su „muhamedanci“, kako ih je tendenciozno, neznano i jednostrano nazivala zvanična austrougarska vlast, htjeli-ne htjeli za nevolju bili ipak usmjereni na pitanje vlastitog jezika, koji je sada trebalo preciznije odrediti i definirati, čemu u nekom smislu tome od početka svoje vladavine u Bosni stremi i zvanična austrougarska politika.

Naime, ta politika, poznatija u historiji kao Kalajeva politika bošnjaštva ili bosanstva, isturila je zvanično tezu da se u Bosni upotrebljava bosanski jezik kao jezik sve tri konfesije odnosno vjere; muhamedanske, rimske i grčke, tačnije muslimanske ili islamske, katoličke i pravoslavne. Ali je nevolja bila u tome što unutarnje kulturne snage i institucije i kulturna društva bosanskih katolika i bosanskih pravoslavaca, sebe već imenujući Hrvatima odnosno Srbima, odmah i odlučno istupaju protiv toga naziva, ne videći i ne nalazeći u njemu izraz svoga jezičkog identiteta, zapravo u njemu ne videći izraz svoga vjerskog i etničkog odnosno nacionalnog identiteta, a sve to pod snažnim političkim i ideološkim pritiscima iz Hrvatske i Srbije. Na taj način austrougarska politika bosanstva i bosanskog jezika kao kulturnoga iskaza toga bosanstva, odnosno postojanja bosanskog naroda triju vjera, doživljava svoj poraz. Kako je poznato, pod ideološkim i političkim pritiscima, vlast biva prinuđena da ukine taj dotad zvanični naziv jezika u Bosni i Hercegovini, koji je prekundačen u nazive srpskohrvatski i hrvatskosrpski, što se desilo 1907. godine. Nakon toga izvorni govornici bosanskog jezika, koji nisu imali, niti su ikad osjećali, neku drugu svoju etničko-jezičku maticu ili „centralu“ izvan Bosne, a to znači muslimani odnosno Bošnjaci islamske vjere, ponovo bivaju suočeni sa novom vrstom svoje kulturne i jezičke zbunjenosti i konfliktnosti. Istina je da austrougarska vlast „dopušta“ tim govornicima odnosno „muhamedancima“ da svoj jezik nazivaju svojim imenom odnosno imenom svoje matice zemlje i imenom i svoje jezičke matice, mada ovoga drugoga teško da su u to vrijeme, i pri tadašnjem stupnju razvoja nauke i društvene svijesti, oni mogli biti šire svjesni. I pored toga što im je bila „dopuštena“ upotreba svog naziva za vlastiti jezik, taj naziv se vrlo kratko

upotrebljavao, jer su nova historijska zbivanja sva ta kretanja ponovo zaustavila i onemogućila, kako se primicalo posljednjim godinama austrougarske vladavine u Bosni i Prvom svjetskom ratu.

Iz ovakvih razmatranja moglo bi se zaključiti da su izvorni govornici bosanskog jezika u ovoj svojoj historijskoj fazi traumatičnim rezom smjene različitih osvajačkih država pogubili vezu sa koliko-toliko formiranom i složenom orijentalno-bosanskom sviješću o svojoj jezičkoj pripadnosti ispoljavanoj govornim bosanskim jezikom i samo djelimično specifičnim vidovima pisanoga bosanskog jezika, s jedne strane, i znanjem i upotrebom arapskoga pisma, pa donekle i orijentalnih jezika, sa druge strane. Oni su bili stavljeni pred novu kušnju učenja dotad im nepoznate i strane zapadne jazije, koja nije doživljavana samo kao jazija već je doživljavana dublje i traumatičnije kao simbol nametanja nove vjere i opasnost i ugroženost svoje vjere, kojom se na vrlo složene i isprepletene načine bilo vezano i sa samim Osmanskim carstvom. Ti govornici suočili su se i sa još jednom, drukčijom vrstom jezičke kušnje. Tek što je naziv bosanski jezik, koji je u svijesti bosanskog čovjeka ipak na izvjestan način bio sačuvan i „pohranjen“, iznova izvirao kao neka historijska ciklična ponornica, neuspjelom politikom toga jezika shvaćenoga kalajevski kao trokonfesionog, izgubilo se i to jezičko nominacijsko tle pod nogama. S jedne strane ostalo se bez arebice kao glavnoga grafijskoga pisanog nasljeđa, a sa druge strane ostalo se i bez naziva vlastitog jezika, ma koliko se činilo da on zvanično nije bio zabranjen, već je i dalje bila „dopuštena“ njegova upotreba u muslimanskom kulturnom i etničkom miljeu.

BOSNIAN LANGUAGE AND AWARENESS (PART I)

Summary: This essay deals with the question of linguistic consciousness and factors from a theoretical point of influence to theforming of this awareness. It is the awareness of the mother tongue as part of a wider and more general awareness of the cultural and historical identity, which is virtually a branch of the collective and individual awareness of the mother tongue. In this case, the author's theoretical assumptions are argued or verified on the example of raising native speakers of the Bosnian language. This awareness is formed in a very layered manner, and its formation is passed through different historical phases together in mutual correlations and therefore the Bosnian spoken and written language and its stages of development. The author pays special attention to some historical moments, which have among the Bosniaks created some delays, discrepancies, ambiguities and gaps in their awareness of their own language. Apart from these historical moments that in a specific way were implanted in the linguistic awareness, or rather were degraded, the paper elaborates theoretically and practically explanations and some other accompanying problem issues in their own way, again, acting on insufficiently constructed awareness of the Bosnian language in the native speakers. All this, in the social labyrinths and circumstances of various ideological and political barriers and prejudices, even very individual and collective complexes, in a special way reflects the character of the structure itself and today's awareness of the Bosnian language on the part of its native speakers.

Key words: **Bosnian language, native speaker, linguistic awareness, cultural identity, language interference, the historicity of language, linguistic freedoms, language centers, language peripherals, Bosnian statehood, Bogomil ethnicity, Bosnian latch nut, Bosančica, Bosnian Glagolitic, cross-language contacts, Islamization, oriental languages, Arabic script, Alhamiado literature, Bosnianhood, linguistic hegemony, Serbo-Croatian/Serbo-Croatian, Bosnian literature, Bosniak literature, Bosniastics, structure of the media mind, ideology languages, politicization of language, prejudices about language, language complexes**

NA SLJEDEĆOJ STRANICI DESNO:

■ Alija M. AKŠAMIJA

CIKLUS: DOGAĐAJI

VJERUJ MI ..., 1961, format 300 x 295 mm. fotografija, (A.M.A. ident. br. p/n 241/61)

